

**Impact
Factor
3.025**

ISSN 2349-638x

Refereed And Indexed Journal

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

UGC Approved Monthly Journal

VOL-IV

ISSUE-IX

Sept.

2017

Address

• Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
• Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
• (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email

• aairjpramod@gmail.com
• aayushijournal@gmail.com

Website

• www.aairjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

पर्यटन व्यवसायावर परिणाम करणारे आर्थिक व सामाजिक घटक

डॉ. सुनिता एस. शिंदे

संशोधक मार्गदर्शक व

भूगोल विभाग प्रमुख

श्रीमती.सुशीलादेवी देशमुख म.महा.लातूर.

श्री. डि.आर. शिंदे

भूगोल विभाग

संशोधक

shinderaj129@gmail.com.

प्रस्तावना :

जगातील प्रमुख व्यवसायापैकी शेती, उद्योग हे महत्वाचे व्यवसाय आहेत. उद्योग व्यवसायात अनेक व्यवसायांचा समावेश होता. त्यापैकीच पर्यटन उद्योग हा अलिकडे एक प्रमुख व्यवसाय म्हणून ओळखला जात आहे.

विसाव्या शतकातील व २१ व्या शतकात सामाजिक व आर्थिक दुरगामी परिणाम करणारी योगवाही आर्थिक क्रिया म्हणजे पर्यटन होय.या व्यवसायाचे महत्व दिवसेंदिवस वाढत चालले आहे. हा व्यवसाय पूर्णतः निसर्गावर तसेच ऐतिहासिक व सांस्कृतिक घटकांवर अवलंबून आहे. प्रेक्षणीय घटक, स्थळ मानवास आपल्याकडे आकर्षित करतात. पर्यटन हा जगातील अग्रसेर व्यवसाय असून त्यामुळे जगातील जास्तीत जास्त लोकांना रोजगार प्राप्त होत आहे. इ.स. २००० मध्ये ९० कोटी लोकांनी आंतरराष्ट्रीय सिमा ओलांडून प्रवास केला आणि सुमारे ७०० अब्ज अमेरिकन डॉलर पैसा खर्च केला. एकूण जागतिक उत्पन्नाच्या १२% ते १३% इतकी ही रक्कम होते.

पर्यटनाची व्याख्या :

“सायकलवरून फिरणे, गिर्मारोहन करणे, नौकाविहार करणे, खेळ मनोरंजन इत्यादीसाठी भ्रमंती करणे म्हणजे पर्यटन होय - जोस ओरिलागा”.

पर्यटन उद्योग हा जगातील एक अतिशय महत्वाचा उद्योग आहे. या उद्योगासाठी कोणत्याही प्रकारची यंत्रसामुग्री, कच्चा माल वगैरे गोष्टी लागत नाहीत. जगातील हा एक वाढता उद्योग आहे. या उद्योगाचे आर्थिक, सामाजिक व राजकीय महत्व पाहता सर्व देशांनी या उद्योगाच्या विकासाकडे लक्ष पुरविले आहे.

पर्यटन व्यवसायावर अनेक भौगोलिक घटकांचा परिणाम होत असतो. अशाच प्रकारे पर्यटनाचा मानवी जीवनावरील विविध घटकांवर होणारा परिणाम सुध्दा वैशिष्ट्यपूर्ण मानला जातो. मानवाच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्रावर पर्यटनाचा परिणाम होत असतो. म्हणूनच प्रस्तुत शोध निबंधात आपणास पर्यटन व्यवसायावर आर्थिक व सामाजिक घटकांच्या परिणामांचा अभ्यास करावयाचा आहे.

उद्देश :

१. पर्यटन व्यवसायावर होणाऱ्या आर्थिक घटकांचा परिणाम जाणून घेणे.

२. सामाजिक घटकांचा पर्यटन व्यवसायावर पडणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :

आर्थिक व सामाजिक घटकांची पर्यटन व्यवसायावर आलेल्या परिणामांची मिमांसा करण्यात आली.

पर्यटन व्यवसाय व आर्थिक परिणाम :

पर्यटन हा एक आर्थिक व्यवसाय आहे. या व्यवसायासाठी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष खर्च येतो. प्रत्यक्ष खर्चामध्ये वाहतुक-दळणवळण, निवास, भोजन खरेदी व सेवा इत्यादींचा समावेश होतो. तर अप्रत्यक्ष खर्चामध्ये व्यापारी, वस्तु, ज्या इतर व्यापारी किंवा उद्योजकाकडून खरेदी केलेले असतात अशांचा समावेश होतो. यावरून असे स्पष्ट होते की, पर्यटकांना होणारा खर्च नव्हेतर, वरील प्रमाणे अनेक अप्रत्यक्ष खर्च व उत्पन्न यांचा अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होतो. पर्यटनाचे काही आर्थिक परिणाम पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. आर्थिक विकासाला सहाय्य :

हा असा उद्योग आहे की, ज्यामुळे अविकसीत देशात जलद आर्थिक विकास होण्यास मदत होते. म्हणजे भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक स्थिती आणि पर्यटकांच्या आवडीनिवडी पाहून वाहतुक, उद्याने इत्यादीवर खर्च होण्याची गरत असते. त्यामुळे गुंतवणुकीमुळे तेथील लोकांना रोजगार मिळतो. हॉटेल व्यवसायात गुंतवणुक नियोजनपूर्वक केल्यास त्यांचे अधिक फायदे मिळतात.

२. परकीय चलन (Foreign Exchange)

हा तृतीय स्तरावरचा आर्थिक व्यवसाय असून पर्यटकां विविध सेवा पैशाच्या मोबदल्यात पुरविल्या जातात. महत्वाच्या आणि प्रमुख पर्यटन केंद्रांना जगातील निरनिराळ्या देशातून अनेक पर्यटक भेटी देतात. त्यामुळे परकीय चलन त्या माध्यमातून मिळते, ते देशाच्या दृष्टीने महत्वाचे असते. या चलनाद्वारे त्या देशातून इतर व औद्योगिक माल आयात करता येतो.

३. रोजगार उपलब्धता :

पर्यटनाचा दुसरा प्रत्यक्ष आर्थिक फायदा म्हणजे रोजगाराची उपलब्धता होय. पर्यटन जसा एक आर्थिक व्यवसाय आहे. तसा तो रोजगार उपलब्ध करून देणारा व्यवसाय आहे. यात विविध प्रकारे रोजगार म्हणजेच अकुशल कामगारांपासून तज्ञ प्रशिक्षित अनुभवी कामगारापर्यंत सर्वांचा समावेश होतो. प्रसिद्ध पर्यटनतज्ञ एस मेडसिक यांनी त्यांच्या ‘पर्यटनाचे आर्थिक महत्व’ (Economic Importance of Tourism) या ग्रंथात पर्यटन व रोजगारासंदर्भात म्हटले आहे की, ज्या प्रदेशात साधन संपत्तीची कमतरता आहे तेथे रोजगाराची उपलब्धता पर्यटनामुळे मोठ्या प्रमाणात होऊ शकते. पर्यटन तज्ञ रिचर्ड्स च्या मते, एखाद्या उद्योगात निर्माण झालेल्या १०० रोजगारापैकी ६० रोजगार प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष पर्यटकांशी निगडित असतात. जगातील अनेक विकसनशील देशातील लोकांनी बेरोजगारीची समस्या, पर्यटनाला चालना देऊन रोजगार निर्मितीला प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण होत आहे. प्रसिद्ध पर्यटन विचारवंत ‘ब्लेक व लॉलेस’ यांनी अल्जेरियातील पूर्व ऑगलिया प्रांताचे संशोधन करताना म्हटले की, पर्यटनातील अल्प भांडवलाने स्थानिक लोकांना रोजगार उपलब्ध होतो, त्यामुळे रोजगार व प्रादेशिक विकासाला विकसनशील देशात पर्यटन व्यवसायाला पर्याय नाही.

४. राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ (Increase in National Growth) :

पर्यटकांमुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते, हे उत्पन्न मालाच्या विक्रीतून व सेवेतून प्राप्त होते. पर्यटनाचे उत्पन्नाचे साधने म्हणून अचूक मूल्यमापन करणे जरा अवघड आहे. कारण पर्यटनाचा उत्पन्न वृद्धीदरावर होणारा परिणाम अनेक प्रकारचा असतो. प्रत्येकवेळी हा पैसा वेगवेगळ्या लोकांच्या हाती भांडवल म्हणून जातो. हा पैसा जितक्या अधिक लोकांच्या हाती जाईल, तितका त्याचा अर्थव्यवस्था विकसित होण्यामध्ये उपयोग होतो. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होऊन विकासास चालना मिळते.

५. सरकारला मिळणारा महसुल (Revenue) :

पर्यटन स्थळांच्या ठिकाणी चालविली जाणारी हॉटेले, रेस्टारंट, खाणावळी, दुकाने, टॅक्सी, विशेषतः क्लब, विविध पेय यावर सरकार कर आकारते. त्या माध्यमातून सरकारला मुबलक पैसा किंवा महसुल मिळतो.

६. स्थानिक अर्थव्यवस्थेला मदत :

पर्यटकांचे स्थानिक अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने बरेच महत्त्व आहे. बाहेरून येणारा पर्यटक स्थानिक बाजारपेठेत वस्तु खरेदी करतो. त्याच्या मनानुसार स्थानिक बाजारपेठेत जास्त किंमत देऊन जातो. शिवाय हॉटेल, हॉटेलमधील वेटर्स, टॅक्सीवाले, गाईड्स इ. वरही पर्यटक पैसा खर्च करतात. ह्या गोष्टी स्थानिक अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने महत्वाचे आहेत.

वरील घटकाबरोबरच बाजारपेठेचा विकास, प्रादेशिक विकास व इतर आर्थिक घटक यांना देखील पर्यटन उद्योगामुळे चालना मिळते.

पर्यटन व्यवसायाचा सामाजिक घटकांवर होणारा परिणाम :

पर्यटनाचे जसे आर्थिक परिणाम तसे सामाजिक परिणामही महत्वाचे मानले जातात, हे परिणाम समाजाच्या व राजकीय दृष्टीने देशाच्या महत्वाचे असतात.

प्रसिद्ध पर्यटनतज्ञ एच.रॉबीन्सन यांच्या मते, पर्यटनाचा सामाजिक घटकांवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास पर्यटन भूगोलशास्त्रात मर्यादित स्वरूपात झाला आहे ते सामाजिक घटक पुढीलप्रमाणे महत्वाचे मानले जातात.

१. पर्यटन व वास्तु शिल्प (Tourism & Architecture): पर्यटनाच्या दृष्टीने ऐतिहासिक वास्तु, किल्ले, स्मारके, शिल्पे, लेणी इत्यादी गोष्टी महत्वाच्या आहेत. अशा ठिकाणांना हजारो पर्यटक भेटी देतात. परंतु मोठ्या प्रमाणात होणाऱ्या पर्यटनाने या ऐतिहासिक वास्तु,

शिल्पे, इत्यादींची पडझड व नासाधुस होते. त्यामुळे या वास्तुचे व शिल्पांचे सौंदर्य नाहीसे होत चालले आहे. उदा. अजिंठा, वेरूळ व इतर ठिकाणी असलेल्या शिल्पांची अशाच प्रकारे पर्यटकांच्या निष्काळजीपणामुळे शिल्पांचे सौंदर्य नाहीसे होत चाले आहे.

२. पर्यटन व आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य (Tourism & Understanding): पर्यटनामुळे महाराष्ट्रातील मतभेद, वाद, समस्या सुटून आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य व ऐक्य वाढीस लागते. पर्यटन हा आंतरराष्ट्रीय शांता व सामंजस्याच्या प्रसारात उपयुक्त आहे. यामुळे केवळ राष्ट्रातील परस्पर मतभेद दूर होतात असे नव्हेतर, परस्परांची संस्कृती व सामाजिक, शैक्षणिक, देवाणघेवाण, व्यापार, राष्ट्रांमधील ऐक्य निर्माण होण्यासाठी मदत होते. पर्यटनामुळे लोकांची मने विस्तृत होतात. ज्ञानात भर पडते, परस्परात विचार विनिमय होऊन इतरांची मने जाणून घेण्याची प्रवृत्ती वाढते. आदर, संस्कृती, इतिहास, रूढी, प्रथा याकडे सामंजस्याने पाहिले जाते. यामुळे पर्यटनाचा परिणाम आंतरराष्ट्रीय सामंजस्यावर होतो.

३. पर्यटन व सामाजिक ऐक्य (Tourism & Social Unity): पर्यटन व्यवसाय हा एक सामाजिक परिवर्तन, आंतरराष्ट्रीय शांतता, सामंजस्य व विकासाचे एक साधन आहे. या सर्वांमधून सामाजिक ऐक्य निर्माण होण्यास मदत होते. पर्यटनाच्या निमित्तामुळे विविध जाती-धर्मांचे लोक, वेगळी भाषा बोलणारे लोक, भिन्न संस्कृतीचे लोक एकत्र येतात व विचारांची देवाण-घेवाण करतात. आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय किंवा प्रादेशिक पातळीवरील समस्यांची चर्चा करतात. यातूनच सामाजिक ऐक्य वाढीस लागते. उदा. आंतरराष्ट्रीय विविध क्रीडा स्पर्धा या निमित्ताने येणाऱ्या लाखो पर्यटकांमुळे देशी-विदेशी सामंजस्य निर्माण होते. त्यामुळे पर्यटनाचा सामाजिक ऐक्य या घटकावर विशिष्ट परिणाम होतो.

४. पर्यटन व वस्त्या (Tourism & Settlement): पर्यटनाचा हक्क दृष्य परिणाम म्हणजे नवीन मानवी वस्त्यांची निर्मिती होय. उदा. प्रसिद्ध पर्यटन तज्ञ पिंचमेल म्हणतात, फ्रान्समध्ये उद्योगधंद्यापेक्षा पर्यटनामुळे अधिक नवीन वस्त्या निर्माण झाल्या आहेत. स्पेनमध्ये किनारी भागात लहान वस्त्या तयार झाल्या आहेत. भारतात थंड हवेच्या ठिकाणी अशा वस्त्यांचा विकास झालेला आहे. त्यामुळे वस्ती या सामाजिक घटकावर पर्यटन उद्योगाचा वैशिष्ट्यपूर्ण परिणाम झालेला दिसून येतो.

५. पर्यटन व राहणीमान (Tourism & Health): पर्यटनामुळे पर्यटन क्षेत्रातील लोकांच्या जीवन पध्दतीमध्ये परिवर्तन घडून येते. पर्यटकांचे राहणीमान त्यांची जीवन पध्दती, संस्कृती, त्यांचे स्थानिक लोकांशी संबंध यांचा स्थानिक लोकांवर बराच प्रभाव पडतो. अशाप्रकारे पर्यटनाचा परिणाम राहणीमान या सामाजिक घटकावर झालेला आढळून येतो.

सारांश :

पर्यटनाच्या आर्थिक व सामाजिक परिणामामुळे व विकासांमुळे त्या प्रदेशातील लोकांची जीवन पध्दती बदलते. पर्यटकांचा स्थानिक लोकांशी जो संबंध येतो त्यावर पर्यटन व्यवसायाचा मोठा प्रभाव आढळतो. या दोहोंचा संबंध वस्तुंची विक्री वेगवेगळ्या ठिकाणी विचारांची देवाण-घेवाण करता येते. पर्यटकांचा उद्देश मनोरंजन, आनंद लुटणे, मजा करणे तर स्थानिक लोक या पर्यटकांच्या गरजा भागविणे, भोजन व निवास व्यवस्था करणे, मनोरंजन व मार्गदर्शन करणे, त्यांना मदत करणे असा भिन्न उद्देश असतो. त्यामुळे येणाऱ्या पर्यटकांचा मनोरंजन व विरंगुळा होतो आणि स्थानिक लोकांना रोजगार मिळून विदेशी चलन मिळते व त्यांच्या आर्थिक विकासास फायदा होतो. म्हणून पर्यटन उद्योग व्यवसाय हा आर्थिक विकासाला व त्याच बरोबर सामाजिक देवाण-घेवाण व सामंजस्य निर्माण करण्यात महत्त्वाचा उद्योग म्हणून ओळखला जातो.

प्रस्तुत शोध निबंधातून पर्यटन व्यवसायाचे आर्थिक व सामाजिक परिणाम वरील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

संदर्भ :

१. डॉ. विठ्ठल धारपुरे (जून-२००१)-- पर्यटन भूगोल--मनोहर पिंपळापुरे पब्लिशर्स-- नागपूर.
२. पर्यटन मार्गदर्शिका-- समर्थ उद्योग प्रकाशन.
३. शिंदे एस.बी. (१९९७)-- पर्यटन भूगोल.
४. दास्ताने संतोष-- महाराष्ट्र-२०००.
५. डॉ. सुनिता शिंदे--पर्यटन भूगोल.
६. डॉ. विठ्ठल धारपुरे (१९९९)-- सामाजिक व सांस्कृतिक भूगोल--पिंपळापुरे पब्लिशर्स--नागपूर.
७. www.net--ITDC.
८. मिनिस्ट्री ऑफ टुरिझम-- गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया.